
НОРМАЛЬНА І ПАТОЛОГІЧНА АНАТОМІЯ ТА ФІЗІОЛОГІЯ ЛЮДИНИ І ТВАРИН

УДК 57.087.6:611.81:936.2(477.83Клевань)«16»
DOI 10.31654/2786-8478-2023-BN-3-4-20-33

Долженко Ю. В.

аспірант Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя,
молодший науковий співробітник
Інституту археології НАН України
yuriy_dolzhenko@ukr.net
orcid.org/0000-0001-9807-2835

Войтук О. П.

завідувач відділу археології та реставрації
Рівненського краєзнавчого музею
djunua@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-5005-5921>

КРАНІОЛОГІЯ ПОХОВАНИХ У КРИПТІ XVII СТ. РИМО-КАТОЛИЦЬКОГО БЛАГОВІЩЕНСЬКОГО КОСТЕЛУ СЕЛИЩА КЛЕВАНЬ

У статті вводяться в науковий обіг нові краніологічні дані, дається загальна характеристика чоловічим та жіночим похованням із селища Клевань Волині. На тлі суміжних етнічних груп України й Східної Європи, визначається відстань між окремими чоловічими серіями черепів XIV–XIX ст. за допомогою багатовимірного канонічного та кластерного аналізу; з'ясовується місце похованих у крипті в системі краніологічних типів Східної Європи та фено-географічних антропологічних зон України. Антропологічні матеріали XVII ст. представлені переважно задовільно збереженими черепами. Загалом колекція мала й складається з 16 одиниць, серед них 10 чоловічих та шість жіночих черепів із с. Клевань. Черепи вимірювалися за повною краніометричною програмою з використанням стандартної методики Р. Мартіна, згідно з якою вказувалася нумерація ознак. Комп'ютерні програми для реалізації багатовимірного аналізу створили Б. О. та О. Г. Козінцеви 1991 р. В основу дослідження покладено принцип об'єктивності, було використано загальнонаукові (аналіз і синтез), антропологічні та статистичні методи. Відповідно до середніх значень краніометричних ознак чоловічу частину серії з крипти можна віднести до широколицього європеїдного варіанту. В групі домінує брахікранний широколиций морфологічний варіант. Загалом чоловіча група належить до великої європеїдної раси з ознаками певної мінімальної метисації, яка проявилася в брахікранному покажчику черепної коробки. За середніми квадратичними відхиленнями краніологічних ознак та їхніх індексів серія неоднорідна. За багатовимірним канонічним аналізом виявлено морфологічну та статистичну подібність досліджуваної чоловічої збірної групи XVII ст. з селища Клевань до міської серії з Ужгорода, сільської з Ратнева на Волині, а також з такими серіями як Леймані (Leitmani) та Костел св. Марії Магдалени у Вроцлаві (Kościół Św. Magdaleny).

Ключові слова: фізична антропология, Волинь, с. Клевань, Римо-католицький костел, Homo sapiens, морфология, біологічний розвиток, ссавець, етнічна антропология, філогенетика, расознавство, анатомія людини.

Антропологічний матеріал загалом вважається надійним історичним джерелом під час вивчення етногенезу та етнічної історії націй [4], це дає змогу виявляти характерні морфологічні особливості окремих племен або етнічних груп та на цій основі визначати їхню спорідненість, територію розселення.

Дослідження 2020 р. в с. Клевань проводились у найбільшій, центральній крипті. Розміри крипти 6,0 × 9,15 м, висота від склепіння до підлоги 4,61 м.; вона кутами орієнтована за сторонами світу. До входу в крипту ведуть сходи, облицьовані деревом (протрухле). У протилежній від входу частині зафіксовано «престол», пошкоджений і оштукатурений. Під бічними стінами розміщені приступки завширшки 0,45 м. Стінки і приступки заштукатурені цементним розчином, нанесеним сюди під час останнього ремонту (згідно з паспортом пам'ятки: «За час свого існування будівля костелу реставрувалась в 1747, 1830, 1901 рр.. Консерваційні роботи проводилися в сімдесятих роках двадцятого століття» [3. с. 21–25]. За виглядом і станом крипти можливо припустити, що вона належала княжій родині Чарторийських, утім, підтвердити чи спростувати це можна лише за допомогою генетичних досліджень.

Мета роботи – ввести в науковий обіг нові краніологічні дані, встановити частоти неметричних (дискретно-варіативних, епігенетичних) ознак на черепках людей, похованих у крипті Римо-католицького костелу Пресвятої Діви Марії в с. Клевань, виявити можливі етнічні варіації, визначити відстані між окремими серіями XIV–XX ст. за допомогою короткої краніометричної програми та багатовимірного канонічного та кластерного аналізів.

Матеріали й методи. Всього з території костелу Пресвятої Діви Марії у 2018 р. досліджено 16 черепів XVII ст. та їх фрагментів, придатних для краніометрії (10 чоловічих та 6 жіночих).

Статевікові визначення та виміри антропологічного матеріалу проводилися безпосередньо в костелі Благовіщення Пресвятої Діви Марії. Черепи вимірювалися за стандартною краніологічною методикою, де за Р. Мартіном вказувалася нумерація ознак, а назомаллярний та зигомаксиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми В. П. Алексєєва і Г. Ф. Дебеца (1964). Визначення краніометричної точки лямбда провадилося за методом Л. Г. Д. Бакстона та Г. Д. Моранта. Для оцінки вимірювальних ознак використовувалися таблиці з межами середніх величин ознак, які склав Г. Ф. Дебец (1964). Статевікові визначення скелетних останків із поховань було зроблено комплексно за кількома методиками. Комплексно за ознаками на черепі, черепних швах, зубах встановлювався вік. Для кількісної оцінки ступеня прояву монголоїдних рис використовувалися традиційні показники: загальний індекс сплюсненості лицьового скелета (далі – СЛС), преаурикулярний фаціоцеребральний показник (далі – ПФП) і умовна частка монголоїдного елемента (далі – УЧМЕ). Опис і аналіз даних проводився відповідно до показників, при яких значення СЛС менше 20 і ПФП менше 90,6 характерні для «чистих» європеоїдів, значення СЛС більше 80 і ПФП менше 96,8 – для «чистих» монголоїдів. Дані краніометрії оброблялися методами канонічного та кластерного аналізу (Дерябін, 2008). Підрахування частот у відсотках та перетворення їх на радіани з метою стабілізації дисперсії проводилися завдяки застосуванню авторської комп'ютерної програми, яку написав антрополог А. В. Громов 1996 р. При інтерпретації даних використані комп'ютерні програми Б. О. та О. Г. Козінцевих, створені 1991 р. [Докладніше про методику див: 10, с. 230].

Для міжгрупового канонічного аналізу використано 10 краніологічних ознак, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки,

найменшу ширину лоба, виличну ширину, верхню висоту обличчя, висоту й ширину носа, висоту й ширину орбіти. Коротка програма.

Характеристика краніологічного типу похованих у костелі. Чоловічі черепи з Клевана, як уже зазначено, складаються в серію з 10 поховань, але завдяки незадовільній збереженості поховань 1.5, 1.6 та 21 у таблиці в середньому наведено тільки дев'ять (Табл. 1).

Таблиця 1

Середні розміри та індекси чоловічих черепів XVII ст. з поховань у крипті Усипальниці 1 римо-католицького костелу Благовіщення Пресвятої Діви Марії в с. Клевань на Волині

№ за Мартіном	Ознаки	♂ (чоловіки)						
		M	n	σ	m(M)	ms	min	max
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Поздовжній діаметр	180,7	6	5,0**	2,04	1,45	174,0	186,0
8	Поперечний діаметр	150,2	6	3,7**	1,51	1,07	144,0	154,0
17	Висотний діаметр	133,1	6	3,7**	1,50	1,06	129,2	138,0
5	Довжина основи черепа	105,3	6	2,9**	1,17	0,83	101,0	108,0
9	Найменша ширина лоба	101,0	9	3,5**	1,15	0,81	96,0	105,5
10	Найбільша ширина лоба	123,7	7	5,7*	2,16	1,53	116,0	131,0
12	Ширина потилиці	114,4	7	5,0*	1,90	1,34	107,0	121,0
45	Виличний діаметр	138,3	7	3,2**	1,19	0,84	132,5	142,0
40	Довжина основи обличчя	97,3	6	5,2	2,11	1,49	90,0	104,0
48	Верхня висота обличчя	70,0	8	4,7*	1,68	1,19	63,0	76,0
47	Повна висота обличчя	120,1	6	6,5**	2,66	1,88	110,5	130,0
43	Верхня ширина обличчя	109,6	7	2,4**	0,90	0,63	105,0	112,0
46	Середня ширина обличчя	98,2	5	5,4*	2,42	1,71	91,0	105,0
55	Висота носа	54,1	8	2,6**	0,94	0,66	50,0	58,0
54	Ширина носа	24,9	9	2,1*	0,71	0,50	22,0	28,0
51	Ширина орбіти	43,7	8	1,4**	0,51	0,36	42,0	46,5
52	Висота орбіти	35,0	8	1,6**	0,57	0,40	32,5	37,0
20	Вушна висота	115,2	6	4,3*	1,77	1,25	110,0	123,1
SC (57)	Симотична ширина	10,2	7	2,7*	1,01	0,71	6,0	13,0
SS	Симотична висота	4,8	7	1,6*	0,61	0,43	3,6	6,0
MC (50)	Максилофронтальна ширина	19,1	6	3,1	1,26	0,89	13,2	22,0
MS	Максилофронтальна висота	8,8	6	1,5	0,60	0,42	7,0	11,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	25,5	7	1,5**	0,58	0,41	22,5	27,0
DS	Дакріальна висота	17,0	7	1,5	0,58	0,41	14,8	19,0
FC	Глибина іклової ямки	-5,7	5	2,3*	1,02	0,72	-2,0	-7,5
31.	Потилична хорда	97,2	5	4,4**	1,95	1,38	90,5	102,0
32	Кут профілю лоба від nas.	85,3°	4	2,2**	1,11	0,78	83,0°	88,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	80,3°	4	2,2**	1,11	0,78	78,0°	83,0°
72	Кут загально лицьовий	85,8°	4	1,9**	0,95	0,67	83,0°	87,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	86,8°	4	1,7**	0,85	0,60	85,0°	89,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	75,8°	4	3,2**	1,60	1,13	71,0°	78,0°
75(1).	Кут випинання носа	31,8°	8	4,9	1,73	1,22	22,0°	40,0°
77.	Назомаллярний кут	136,8°	7	3,4**	1,27	0,90	133,0°	142,0°
∠ Zm.	Зигмаксиллярний кут	127,8°	6	8,2*	3,34	2,36	114,0°	136,8°
	Надперенісся	2,1	8	0,6	0,23	0,16	1,0	3,0

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
	Надбрівні дуги	1,5	8	0,5	0,17	0,12	1,0	2,0
	Зовнішній потиличний горб	1,1	6	0,9	0,37	0,26	0,0	2,0
	Соскоподібний виросток	2,3	8	0,5	0,16	0,11	2,0	3,0
	Передня носова ость	3,0	7	1,0	0,38	0,27	2,0	5,0
23а	Горизонтальна окружність через офріон	528,2	6	10,0**	4,08	2,88	518,0	543,0
Індекси								
8:1	Черепний	83,2	6	2,1**	0,87	0,62	80,0	85,2
17:1	Висотно-поздовжній	73,7	6	2,4**	1,0	0,71	69,5	75,9
17:8	Висотно-поперечний	88,7	6	2,0**	0,80	0,57	85,0	90,3
9:8	Лобно-поперечний	69,3	6	4,1*	1,66	1,17	65,3	76,7
20:1	Висотно-поздовжній	63,8	6	1,7**	0,71	0,50	61,9	66,2
20:8	Висотно-поперечний	76,7	6	2,8**	1,13	0,80	73,5	80,4
10:8	Коронарно-поперечний	83,1	6	2,1**	0,86	0,61	80,6	85,6
9:10	Широтний лобний	82,1	7	3,2**	1,23	0,87	76,7	85,4
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	92,0	6	3,3**	1,36	0,96	87,2	95,9
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	53,2	6	3,0**	1,24	0,88	47,7	56,1
9:45	Лобно-вличний	73,3	7	2,4**	0,90	0,63	70,7	77,0
10:45	Коронарно-вличний	89,5	7	4,6*	1,74	1,23	83,6	94,9
40:5	Випинання обличчя	92,4	6	2,6**	1,05	0,74	89,1	96,3
47:45	Загальний лицьовий	86,5	5	4,8**	2,16	1,53	80,7	92,2
48:45	Верхній лицьовий	50,4	7	3,9*	1,47	1,04	45,0	54,7
54:55	Носовий	46,5	8	3,8**	1,35	0,96	43,1	54,7
DS:DC	Дакріальний	66,9	7	6,1**	2,30	1,63	56,9	72,5
SS:SC	Симотичний	48,5	7	14,1*	5,33	3,77	33,3	66,7
MS:MC	Максилофронтальний	46,8	6	7,0	2,86	2,02	36,4	53,0
52:51	Орбітний	80,0	8	2,9**	1,03	0,73	75,6	85,7
63:62	Піднебінний	81,2	7	5,5**	2,06	1,46	74,0	87,0
61:60	Щелепно-альвеолярний	119,8	7	8,0*	3,04	2,15	109,4	129,8
<p>M – середня арифметична величина; n – кількість випадків; σ – середнє квадратичне відхилення; m (M) – похибка середньої арифметичної величини; ms – похибка середнього квадратичного відхилення; * перевищує стандартні величини середнього квадратичного відхилення; ** менше за стандартні величини середнього квадратичного відхилення.</p>								

Загалом досліджені черепа мають черепну коробку, яка характеризується помірно довжиною, висотою та дуже великою шириною. В серії шість брахікранних черепів. Мезокранних та доліхокранних типів не виявлено. В чотирьох випадках на черепах з поховань 1.3, 1.5, 1.16 та 21 форму черепної коробки не визначено. Загалом за черепним покажчиком (83,2) вона належить до категорії брахікранних.

Вушна висота середня. Довжина основи черепа велика. Відношення висоти склепіння до поздовжнього діаметра (73,7) свідчить про помірно високу загалом висоту черепа в серії, яку ми розглядаємо (ортокранія), а відношення висоти склепіння до поперечного діаметра (88,7) вказує на низькі черепа (тапейнокранія). Потилиця широка. Лобна кістка за абсолютними розмірами характеризується великими категоріями, але широтно-лобний і лобно-поперечний покажчики виявилися помірними. Висота вигину чола помірна (26,2). Профілювання лоба від краніологічної точки назіон характеризується великим кутом. Таким чином, лоб наближається більше до прямої форми. В досліджуваній групі надперенісся розвинуто помірно.

Ширина обличчя в чоловічій серії з Клевая велика, позаяк вличний діаметр, виміряний на семи черепах, становить 138,3 мм. Назомалярний кут малий, тобто обличчя різко профільоване на рівні орбіт, хоча в серії є один череп (1.4) з помірним горизонтальним профілюванням (142,0°). Зигомасиллярний кут загалом також укладається в малі розміри (Табл. 2). Верхня висота обличчя помірних розмірів (70,0 мм). За

верхнім лицьовим індексом (50,4) обличчя помірно широке (мезен). Загальний лицьовий індекс також виявився помірним (мезопрозопія), тобто повна висота обличчя разом із нижньою щелепою в досліджуваних чоловічих черепів середня. Загальний кут лицьового профілю серії становить $85,8^\circ$, що свідчить про ортогнатне обличчя, яке не випнуте у вертикальній площині, а трохи відхиляється назад на рівні носового шипа.

Орбіти великої ширини й помірної висоти. За показником 80,0, відносна висота орбіт помірна (мезоконхія). Орбітний максило-фронтальний індекс потрапляє до категорії малих розмірів.

Носовий отвір характеризується помірною шириною і великою висотою, за індексом (46,5) він вузький (лепторинія). Перенісся помірно високе як за симотичним індексом, так і за дакріальним. У формі нижнього краю грушоподібного отвору переважають гострі форми (90,0 %). За світовим масштабом, чоловіча серія з досліджуваної крипти характеризується великим випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя. А для українців, як зазначав В. П. Алексєєв (1969, с. 185), характерним є помірне випинання носових кісток. Глибина іклової ямки помірна.

Вертикальний фаціо-церебральний індекс, що наочно диференціює монголоїдні і європеїдні групи, в нашому випадку середній. Як відомо, низькі значення цього показника притаманні європеїдам, а високі – монголоїдам. Таким чином, загалом, маючи помірний фаціо-церебральний індекс (53,2) чоловіча група проявляє невелике зміщення в напрямку до монголоїдності (Табл. 1). При розрахуванні показників СЛС з'ясувалося, що чоловіча краніологічна вибірка з Клевани європеїдна. Значення СЛС у чоловіків навіть від'ємне ($-0,87$). За співвідношенням лицьового та мозкового відділів чоловічі черепи також виявились європеїдними (ПФП 90,4). При обчисленні умовного монголоїдного елемента виявилось, що в чоловічій серії УЧМЕ відсоток від'ємний та малий: $-26,48$.

Особливістю групи можна вважати дуже велику ширину черепної коробки, широке, ортогнатне, різко профільоване обличчя та вузький ніс. Отже, цілий комплекс ознак.

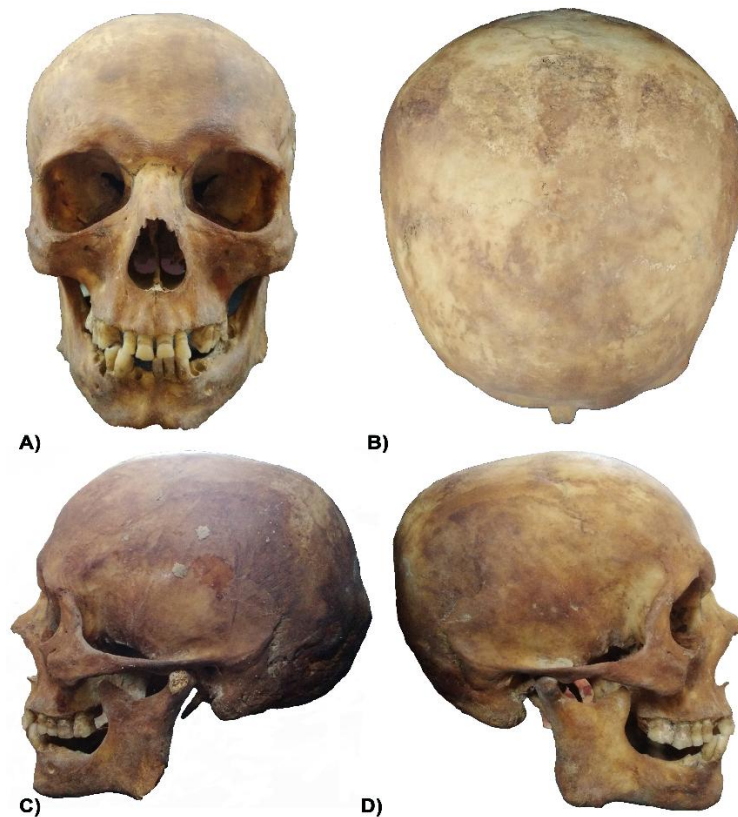

Рис. 1. Чоловічий череп 35–45 р. із поховання 8 усипальниці 1, с. Клевань.
A) Norma facialis, B) Norma verticalis, C–D) Norma lateralis

Для встановлення рівня однорідності вибірки було вираховано середні квадратичні відхилення краніологічних ознак і їхніх індексів. За межею середніх стандартних величин опинилася 51 із 54 ознак (94,4 %) та їхніх індексів, які перевищують квадратичні відхилення, а це вказує на те, що серія не є однорідною (Табл. 1).

Морфологічний тип черепів, похованих під костелом у Клевани, зручніше за все характеризувати порівняно з етнічно й територіально близькими групами (Табл. 2). Найближча з них – серія черепів із церковних могильників у Луцьку [1, с. 111–123; 2, с. 35–52; 9, с. 368–386; 5, с. 7–25]; с. Ратнів [6, с. 176–179; 8, с. 11–22] та м. Рівне [11, с. 7–16; 12, с. 285–289]. Зіставлення цих трьох серій дасть змогу помітити територіальні варіації в краніологічному типі волинян, якщо, звісно, вони проявляться. Краніологічна вибірка з поховань після битви під м. Берестечком менш важлива в етнічному питанні, позаяк складається з воїнів-козаків [13], що прибули з різних регіонів, до того ж вона вкрай мала на сьогодні. Всі волинські серії, досліджені на цей час, брахікранні та широколиці, з різким профілюванням обличчя, що дає нам підстави для об'єднання цих груп в одну загальну серію Волині [7, с. 7–18].

Таблиця 2

**Середні величини та показники мінливості ознак
у чоловічих серіях Волині XVII–XX ст.**

№ за Мартіном	♂ (чоловіки)	Клевань Римо-католицький костел Благовіщення Пресвятої Діви Марії XVII	Рівне (Римо-католицький собор) та Острог	Луцьк Римо-католицький собор XVII–XX Ю. В. Долженко 2014	Луцьк Луцьке братство Хресто-Воздвиженська церква XVII–XIX Ю. В. Долженко О. В. Бірюліна 2014
1	2	3	4	5	6
	Ознаки / n	6–9	11–14	11–21	11–21
1.	Поздовжній діаметр	180,7 (6)	181,6 (13)	181,1 (16)	180,3 (21)
8.	Поперечний діаметр	150,2 (6)	145,8 (14)	148,3 (16)	147,7 (21)
8:1.	Черепний індекс	83,2 (6)	80,2 (13)	82,0 (15)	82,0 (21)
17.	Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	133,1 (6)	135,6 (10)	134,5 (13)	135,7 (16)
5.	Довжина основи черепа	105,3 (6)	102,3 (10)	102,4 (13)	102,5 (16)
9.	Найменша ширина лоба	101,0 (9)	100,2 (13)	100,1 (21)	99,4 (19)
20.	Вушна висота (<i>p-br</i>)	115,2 (6)	116,6 (9)	117,3 (9)	116,0 (15)
45.	Виличний діаметр	138,3 (7)	137,1 (13)	139,0 (11)	137,8 (15)
48.	Верхня висота обличчя	70,0 (8)	69,3 (11)	67,5 (13)	67,3 (14)
48:45.	Верхній лицьовий індекс	50,4 (7)	50,3 (11)	47,6 (10)	49,7 (12)
54.	Ширина носа	24,9 (9)	25,0 (12)	25,5 (13)	24,9 (14)
55.	Висота носа	54,1 (8)	52,7 (12)	51,7 (14)	51,2 (14)
54:55.	Носовий індекс	46,5 (8)	47,5 (12)	49,3 (13)	49,3 (13)
51.	Ширина орбіти від <i>mf</i>	43,7 (8)	42,5 (13)	42,4 (16)	42,0 (15)
52.	Висота орбіти	35,0 (8)	32,7 (13)	32,7 (16)	33,3 (15)
52:51.	Орбітний індекс від <i>mf</i>	80,0 (8)	77,0 (13)	77,2 (16)	79,4 (15)
75(1).	Кут випинання носа	31,8° (8)	25,0° (9)	32,0° (13)	30,2° (13)

Продовження таблиці 2

1	2	3	4	5	6
77.	Назомаллярний кут	136,8° (7)	133,8° (11)	138,0° (15)	137,7° (14)
∠Zm'.	Зигомаксиллярний кут	127,8° (6)	129,3 (11)	129,4° (12)	128,5° (11)
SS.	Симотична висота	4,8 (7)	4,0 (11)	4,6 (16)	4,4 (16)
SC.	Симотична ширина	10,2 (7)	9,3 (12)	10,6 (16)	9,6 (16)
SS:SC.	Симотичний індекс	48,5 (7)	43,6 (11)	43,2 (16)	46,4 (16)
DC.	Дакріальна хорда	25,5 (7)	25,9 (12)	25,4 (15)	25,2 (14)
DS	Дакріальна висота	17,0 (7)	13,0 (11)	11,8 (15)	12,4 (14)
DS:DC.	Дакріальний індекс	66,9 (7)	51,0 (11)	46,7 (15)	49,8 (14)

Міжгруповий аналіз. Порівняльна характеристика антропологічних особливостей похованих в с. Клевань. Простежимо зв'язки досліджуваної чоловічої групи Клевань, складеної переважно з однієї родини – Чарторійських, з вибірками території Західної та Східної Європи за даними краніометрії методом канонічного та кластерного аналізу, до якого залучалися такі чоловічі групи: м. Ужгород; Лютенька XVII–XVIII ст., Київський Поділ (збірна серія) XVI–XVIII ст.; Луцьк (збірна серія) XVII–XX ст.; київський Арсенал; Рівне; Ратнів XIV–XV ст.; Жовнино XVI–XVIII ст., Батурин XVII–XVIII ст.; Могильник біля слободи Каламіта (Крим) XIV–XVII ст.; Чигирин XVI–XVII ст.; київський Михайлівський монастир XV–XVIII ст.; Вишгород XVII ст.; Меджибіж XIV–XVI ст.; Вінниця. Білоруси представлені двома серіями: с. Лукомль (центр Вітебської обл.) та с. Пруси (центр Мінської обл.). Росіяни з Орловської губ., Себеж, Стара Ладога-1; Стара Ладога-2; Ярославль XVII ст., Дмитров XII–XVI ст.; Псков XIV–XVI ст.; Козіно XVIII ст.; Новгород XVI–XVIII ст.; Поріци (Порицы, Ижоры, РФ). Балти: латиші представлені серіями XVII–XVIII ст., які дослідила Р. Я. Денисова, – Леймані (Leimaņi), Тервете, Пургайлі (Purgaiļi) XVIII ст., Мартиньсала XIV–XVII ст.; трьома групами XVIII–XIX ст., котрі опрацював В. П. Алексєєв: Латиші-1 (Дурбе), Латиші-2 (Західні) і Латиші-3 (Східні з Лудзи) та однією XIX ст. за Г. В. Зариня – Орманькалнс. Залучалися також литовці (lietuviāi) з м. Каунас (Kaunas). Однак, за припущенням дослідника литовської групи В. П. Алексєєва, литовці не становили більшості серед мешканців м. Каунаса, де було багато поляків і євреїв. П'ять серій естонців: Отепя (Otepää) XIV–XVI ст., Кабіна (Kabina küla) XVII ст., Кохтла-Ярве (Kohhtla-Järve) XVII–XVIII ст.; Варбола (Warbole) XIV–XVII ст. та фіни (suomalaiset). Молдавани представлені двома вибірками: Варатік (Văratîc) Ришканського р-ну (XVII–XIX ст.) і Старий Орхей (Orheiul Vechi) (XIV–XV ст.). Польські групи: Якшице (Jaksice, Kujavia) XV–XVII ст., Костел св. Марії Магдалени у Вроцлаві (Kościół Św. Magdaleny, Wrocław) XVI–XVIII ст., Костел св. Кшиштофа (Krzysztofa) у Вроцлаві (Wrocław) XV–XVI ст.; Познань (Poznań) XV–XVIII ст., Варшава (Warszawa) XVII ст., Слободжеве (Słoboszewo), Лешно (Leszno), Колобжег (Kołobrzeg Pomerania) XIV–XVIII ст.; с. Челядзь-Велика (Czeladź Wielka); м. Чаплінек (Czaplinek) XV–XVIII ст.; Краків (Kraków) XV–XVIII ст.; Павлов (Pavlov) XV–XVII ст.; Люблін-1 (Lubiń-I), XVIII ст.; Люблін-2 (Lubiń-II) XVIII–XIX ст., Гура Хелмська (Góra Chełmska, Pomerania) XIII–XV ст.; Іновроцлав (Inowrocław); Вісліца (Wiślica) XVIII–XIX ст. Залучалися такі п'ять груп з Німеччини – Кенігсберґ (Königsberg) XVII–XIX ст.; Целендорф (Zellerndorf), Пфейфер (Pfeifer), Вюртемберг (Wuttemberg) та Тюбінген (Tubingen) Також залучена румунська група з костелу Св. Миколая Гіурчі XVI–XVIII ст. (Biserica Sfântul Nicolae-Giurchi) і одна болгарська серія Мадара [Докладніше про походження матеріалів та авторів, які їх ввели в науковий обіг див.: 10, с. 228–264 239–240].

За короткою програмою, після багатовимірного міжгрупового порівняння вказаних чоловічих серій (Рис. 2, 3) найближчими до чоловічої досліджуваної клеванської групи, що отримала помірні додатні значення першого канонічного вектора (дистанція 0,245), виявлено такі групи: Мадара з Болгарії (0,257), Ужгород (0,283), східні латиші з м. Лудзи ([Ludza](#)) (0,282) та меншою мірою Ратнів (0,176).

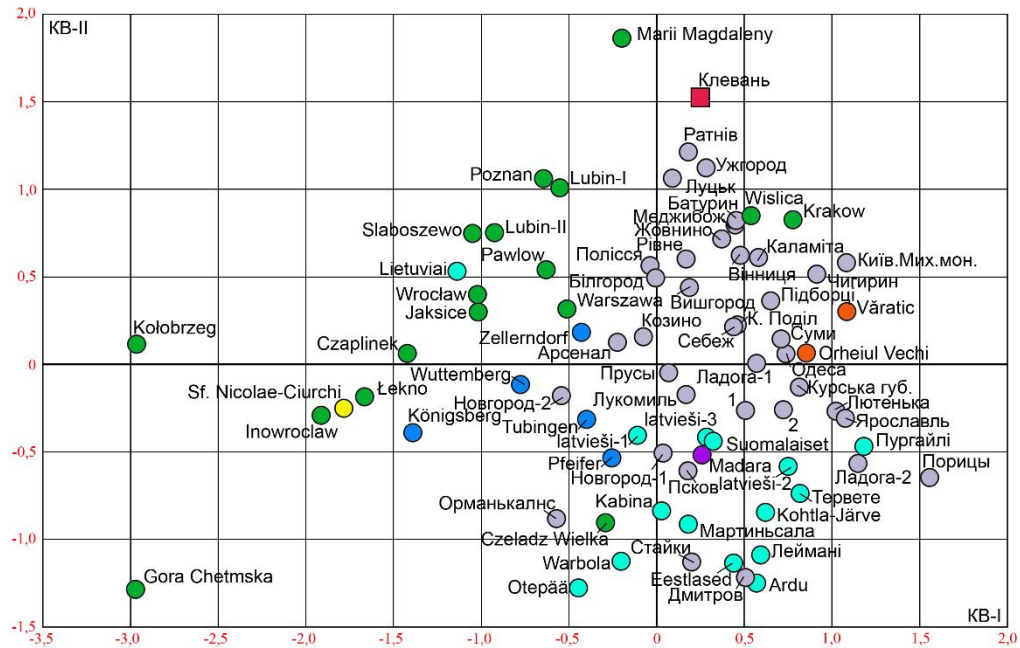

Рис. 2*. Розташування 79 чоловічих груп у просторі KV I-II за короткою краніометричною програмою. Латвиші-1 – Дурбе; латвиші-2 – західні; латвиші-3 – східні латвиші м. Лудзи (Ludza). Ярве – Кохтла-Ярве. 1 – Орловська губ.; 2 – Сланцевський район

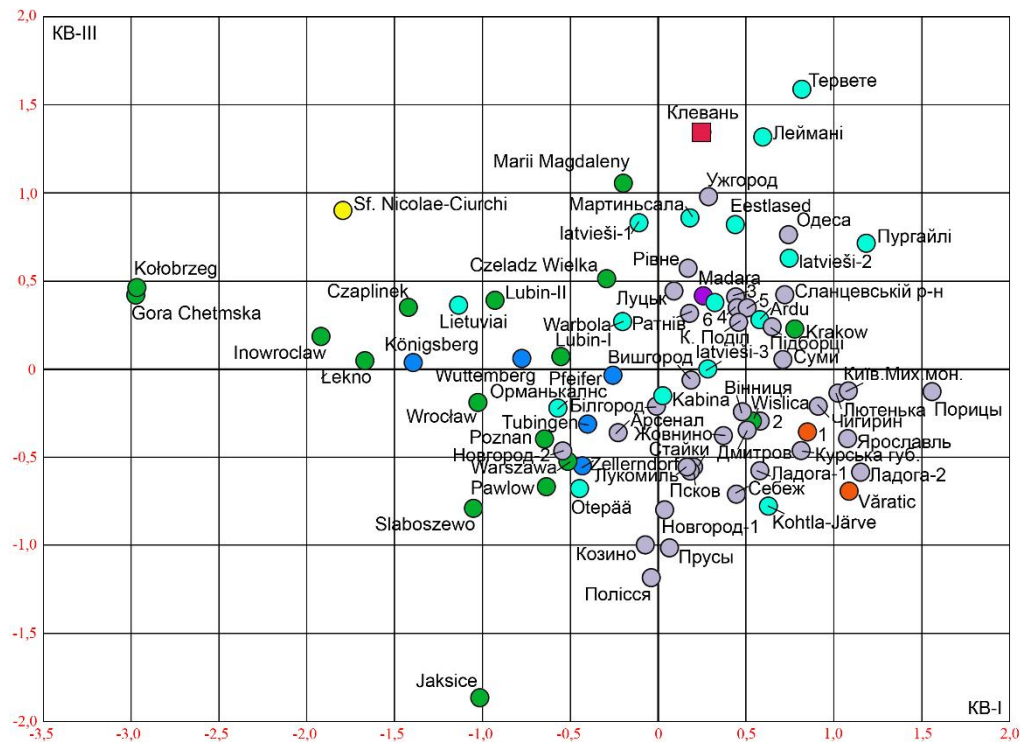

Рис. 3*. Розташування 79 чоловічих груп у просторі KV I-III за короткою краніометричною програмою. 1 – Orheiul Vechi; 2 – Каламіта; 3 – Меджибіж; 4 – Батурин; 5 – Орловська губ

За KV II (18,5% загальної дисперсії) серія Клевань також отримує великі додатні значення вектора (1,533) та проявляє свою подібність до вибірок з Ратніва (1,218),

Ужгорода (1,130) та певною мірою до польської групи з Костелу св. Марії Магдалени у Вроцлаві (*Kościół Św. Magdaleny*) (1,869).

За KB III (14,2 % загальної дисперсії) досліджувана вибірка отримує великі додатні значення KB (1,349). Подібні результати спостерігаємо у латишів з Леймані (*Leimaņi*) (1,320) та Тервете (*Tērvetes novads*) (1,590) (Рис. 4).

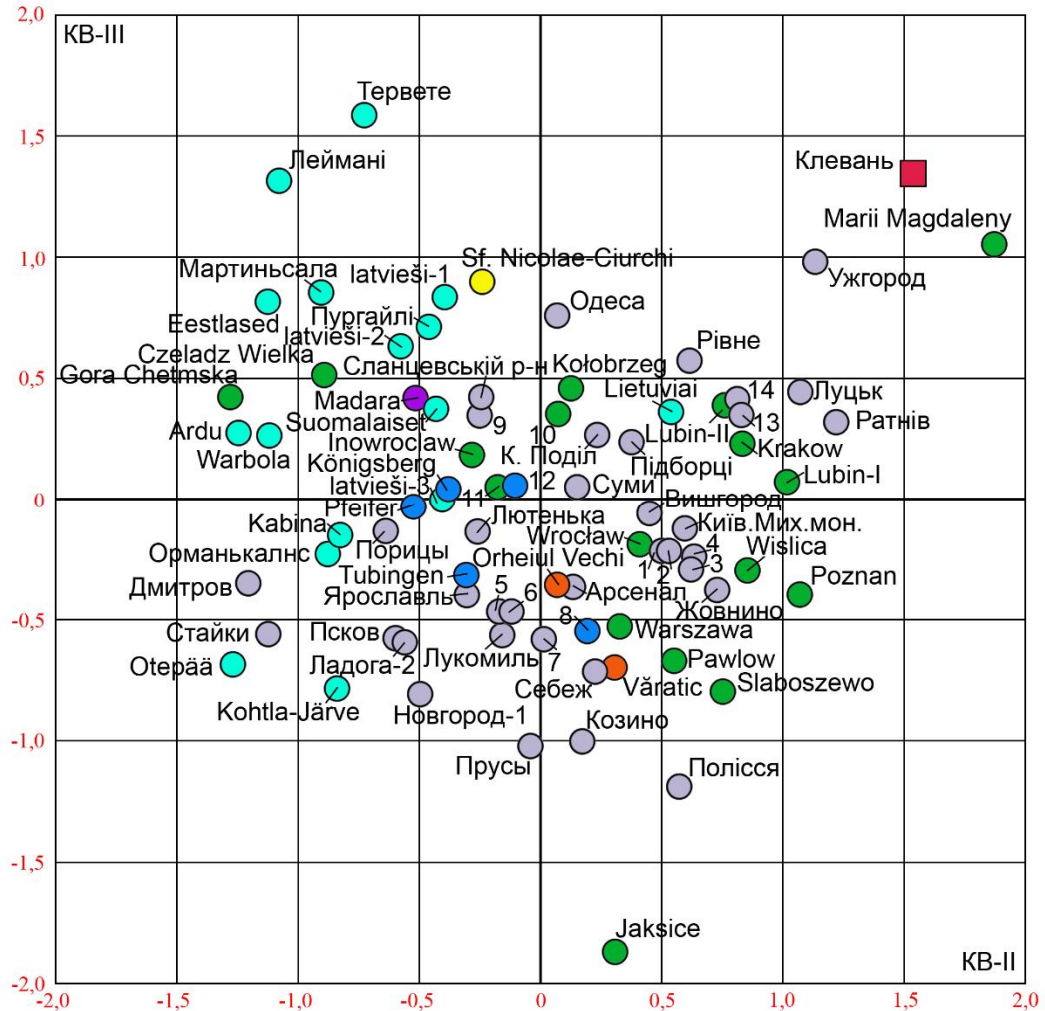

Рис. 4*. Розташування 79 чоловічих груп у просторі KB II–III за короткою краніометричною програмою. 1 – Білгород; 2 – Чигирин; 3 – Капаміта; 4 – Вінниця; 5 – Новгород-2; 6 – Курська губ.; 7 – Стара Ладога-1; 8 – Zellerndorf; 9 – Орловська губернія; 10 – Czaplonek; 11 – Łekno; 12 – Wuttemberg; 13 – Батурун; 14 – Меджибіж

Загалом виявлено певні слабкі аналогії у досліджуваній чоловічій групі у зв'язку з найширшим поперечним діаметром черепної коробки, що може бути особливостями князів Чарторийських, якщо належність їм крипти підтвердиться, або у зв'язку з малою групою, яка складається тільки з 10 черепів з волинської серії з с. Ратнів, закарпатської – Ужгород (Рис. 2, 3, 4). Балтський та польський компоненти дуже слабкі і проявилися тільки у зв'язку з статистичною подібністю з такими серіями як Леймані (*Leimaņi*) та Костел св. Марії Магдалени у Вроцлаві (*Kościół Św. Magdaleny*).

Жіноча серія з Клевані складається з шести черепів та їх фрагментів і характеризується помірним поздовжнім, висотним (від базіону) та дуже великим поперечним діаметром черепної коробки. За поперечно-поздовжнім індексом вона брахікранна (85,3). Не виявлено жодного мезокранного чи доліхокранного варіанта. Висотний діаметр черепної коробки (від краніометричної точки базіон) помірний, на відміну від рівненської та луцької групи (Табл. 3). Довжина основи черепа мала. Лобна та потилична кістки широкі розмірів.

Таблиця 3

**Середні величини та показники мінливості ознак
у деяких жіночих серіях Волині XVII–XIX ст.**

№ № п/п	№ за Марті- ном	♀ (жінки)	Клевань Крипта римо- католицького костелу Благовіщення Пресвятої Діви Марії XVII ст.	Рівне Римо- католицький собор Св. Антонія (кінець XVI початок XVIII ст.). Долженко Ю.В., Прищепя Б.А. 2015	Луцьк-1 Луцьке братство Хресто- воздвиженська церква XVII–XIX ст. Долженко Ю.В., Бірюліна О.В. 2014
		Ознаки / n	4–6	5–10	8–13
1.	1.	Поздовжній діаметр	174,0 (6)	171,6 (9)	172,5 (13)
2.	8.	Поперечний діаметр	148,0 (4)	141,9 (9)	140,0 (14)
3.	8:1	Черепний індекс	85,3 (4)	82,7 (5)	81,2 (13)
4.	17.	Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	127,0 (4)	132,4 (5)	130,2 (11)
5.	5.	Довжина основи черепа	94,0 (4)	97,3 (5)	95,6 (11)
6.	9.	Найменша ширина лоба	97,5 (4)	94,3 (10)	94,0 (13)
7.	20.	Вушна висота (<i>p-br</i>)	114,8 (4)	116,1 (7)	110,8 (10)
9.	45.	Виличний діаметр	127,9 (3)	128,2 (8)	126,2 (12)
10.	48.	Верхня висота обличчя	64,6 (5)	62,8 (10)	59,9 (10)
11.	48:45	Верхній лицьовий індекс	51,6 (3)	49,5 (8)	47,8 (9)
12.	54.	Ширина носа	23,9 (5)	24,5 (9)	24,2 (11)
13.	55.	Висота носа	48,9 (5)	49,5 (10)	47,8 (12)
14.	54:55	Носовий індекс	48,8 (5)	49,9 (9)	50,9 (11)
15.	51.	Ширина орбіти	41,5 (6)	39,4 (10)	40,3 (12)
16.	52.	Висота орбіти	35,3 (6)	32,4 (10)	32,2 (12)
17.	52:51.	Орбітний індекс від <i>mf</i>	85,1 (6)	79,9 (10)	80,1 (11)
19.	75(1).	Кут випинання носа	29,7° (6)	27,1° (10)	29,0° (11)
20.	77.	Назомалярний кут	137,5° (5)	138,5° (10)	140,0° (11)
21.	∠Zm'.	Зигмаксиллярний кут	129,3° (4)	132,3° (8)	129,5° (8)
22.	SS.	Симотична висота	4,5 (4)	4,1 (10)	4,2 (11)
23.	SC.	Симотична ширина	8,2 (4)	9,5 (10)	9,5 (11)
24.	SS:SC.	Симотичний індекс	54,3 (4)	44,5 (10)	44,4 (11)
25.	DC.	Дакріальна хорда	22,2 (5)	22,3 (9)	22,2 (11)
26.	DS.	Дакріальна висота	15,2 (5)	11,9 (8)	10,4 (11)
27.	DS:DC.	Дакріальний індекс	68,6 (5)	53,4 (8)	47,3 (11)

Обличчя помірно широке за абсолютними лінійними розмірами, висота його середня, за верхнім лицьовим індексом (51,6) обличчя помірно широке (мезен). Загальний лицьовий кут свідчить про його мезогнатність. Горизонтальне його профілювання в середньому сильне. Вертикально фаціо-церебральний показчик (50,8) в жіночій групі помірний.

Орбіти великої ширини й висоти, за показчиком (85,1) – високі (гіпсіконхія). Як відомо, високі орбіти не притаманні Східним слов'янам, тому ця ознака є особливістю досліджуваної серії. Носовий отвір помірної висоти і ширини, носовий індекс (48,8) потрапляє до категорії розмірів, що свідчать про помірно широкий ніс у цілому (мезоринія). Випинання носа до рівня профілю обличчя – сильне. Перенісся дуже високе. Глибина іклової ямки на жіночих черепах з Клевани – велика.

Етнічна краніоскопія. Краніоскопічні дані значно доповнюють результати краніометричного аналізу при вивченні ранніх етапів генезису українців та східних слов'ян у цілому. В цій роботі для характеристики черепів з костелу Благовіщення у Клевани використовувалась система краніоскопічних ознак за методикою О. Г. Козінцева. До серії ввійшло 16 черепів (чоловіки й жінки).

Враховувались шість традиційних за згаданою методикою краніоскопічних ознак: індекс поперечно-піднебінного шва (далі – ІППШ); клиноподібний верхньощелепний шов (далі – КВШ); задньовиличний шов (далі – ЗВШ); надорбітні отвори (далі – НО); потиличний індекс (далі – ПІ); частота підорбітного візерунку типу II (далі – ПОВ II). Для ПІ, ІППШ, ЗВШ, НО та ПОВ II дані склалися без урахування статі, для КВШ вираховувались напівсуми чоловічих і жіночих значень. Відсотки підраховувалися за допомогою авторської програми, що була створена російським антропологом А. В. Громовим.

Як ми знаємо, до комплексу ознак, характерних для європеїдних груп входять низькі значення ПІ, ЗВШ, НО та високі ІППШ. Азійські групи характеризуються протилежним комплексом краніоскопічних ознак. Спробуємо проаналізувати досліджувану вибірку.

Потиличний індекс (ПІ), який вказує на співвідношення випадків вормієвих кісток потилично-соскоподібного шва та водночас лямбдоподібного шва становить 0 % (24 спостереження) і, таким чином, у похованих з Клевани виявився найменшим з волинських груп (північний напрямок зв'язків).

Клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ) в цілому частіше трапляється у європеїдів ніж у монголоїдів. Таким чином, досліджувана серія з показником у 28,4 % (42 спостереження) має занижені відсотки цієї ознаки, враховуючи, що середня статистична норма КВШ для європеїдів – 32,9 %. Такі дані можна інтерпретувати належності переважної більшості досліджених осіб до одного Роду. Враховуючи їх брахікранність, слід почати пошуки можливих шлюбів Чарторійських (якщо ці поховання дійсно належать їм) з аристократами тюркського походження; **Задньовиличний шов (ЗВШ)** на черепах з Клевани становить 4,0 % (25 спостереження), що свідчить про європеїдність групи; Частота **підорбітного візерунку типу II (ПОВ-II)** в досліджуваній серії становить 36,8 % (19 спостережень). Можна констатувати малий відсоток ПОВ-II на черепах, що знаходиться у межах незважених середніх величин південних європеїдів (не вище 45,0 %). Такий результат може бути і через невелику кількість черепів.

Індекс поперечно-піднебінного шва (ІППШ) – високий (75,0 %). Оскільки незважене середнє для європеїдів дорівнює 70,5 %, а для монголоїдів – 49,9 %, можна вважати досліджувану серію такою, яка вкладається у європеїдні показники за даною ознакою; Відсотки **надорбітних отворів (НО)** на черепах із Клевани помірні.

Отже, за результатами нашого дослідження краніоскопічних ознак, на черепах з Клевани простежуються певні східні та південні прояви. Таким чином групу можна назвати змішаною.

Проведений аналіз дає змогу зробити такі висновки.

1. Чоловіча група XVII ст. з Клевани неоднорідна. Вона характеризується брахікранною черепною коробкою, ортогнатним, широким, різко профільованим обличчям, помірно високими орбітами та вузьким носом. За багатовимірним канонічним аналізом виявлено Північно-Західний напрям зв'язків досліджуваної чоловічої групи.

2. Жіноча серія з Клевани також брахікранна, але морфологія обличчя відрізняється від чоловічої групи тим, що обличчя мезогнатне, помірно широке. Орбіти високі. Ніс середньоширокий.

3. Виявлено, що помірний вертикальний фаціо-церебральний індекс та брахікранна черепна коробка чоловічої та жіночої груп з Клевани вбирають у себе певний невеликий відсоток монголоїдної домішки.

4. За результатами дослідження краніоскопічних ознак, на чоловічих та жіночих черепах з Клевани простежуються як східні так і південні прояви. Таким чином групу можна назвати змішаною, але слід звернути увагу на малу кількість черепів.

Подяки: щиро дякуємо Інні Львівській – голові правління фонду «Спадок. XXI століття», ініціатору розкопок у костелі.

Література

1. Бірюліна О., Долженко Ю. Історико-антропологічний нарис про похованих у крипті луцької Хрестовоздвиженської (Братської) церкви. *Старий Луцьк. Матеріали Х ювілейної наукової конференції «Любартівські читання» присвяченої 585-й річниці З'їзду європейських монархів у Луцьку*. Луцьк, 2014. С. 111–123.

2. Бірюліна О., Долженко Ю. Cialo moje grzeszne w cerkwi ma byc pogrzebione u rochowane: історико-антропологічний нарис про похованих у крипті луцької Хрестовоздвиженської братської церкви. *Zamojsko-Wolynskie zeszyty muzealne. Замосько-Волинські музейні зошити*. № VI. 2014. Zamosc; Луцьк. С. 35–52.

3. Войтюк О. П., Долженко Ю. В. Роботи у крипті римо-католицького Благовіщенського костелу в селищі Клевани. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. 2020. Вип. XVIII. С. 21–25.

4. Денисова Р. Я. Этногенез латышей: (по данным краниологии). Рига, 1977. 359 с.

5. Долженко Ю. В. Краніологія похованих під Кафедральним костелом Св. Петра і Павла у Луцьку в XVII–XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: історія. 2014. Вип. 2. Ч. 1. С. 7–25.

6. Долженко Ю. В. Краніологічні матеріали XV–XVI ст. із розкопок с. Ратнів. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2015. № 24. С. 176–179.

7. Долженко Ю. В. Чоловіча вибірка поховань XVI–XIX ст. території Волині (за даними краніології). *Літопис Волині*. № 22. 2020. С. 7–18. URL: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.01>

8. Долженко Ю., Златогорський О. Антропологічні матеріали XIV–XV ст. з розкопок у с. Ратнів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль, 2016. Вип. 1. Ч. 4. С. 11–22.

9. Долженко Ю., Мазурик Ю. Краніологія населення Луцька XVII–XX ст. *Український історичний збірник*. Вип. 18. 2015. С. 368–386.

10. Долженко Ю. В., Мойжес В. В. Краніологія та статеві-вікова характеристика поховань другої половини XIV–XVII ст. з церкви Ужгородського замку. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія «Історія». 2022. Вип. 1 (46). С. 228–264. URL: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(46\).2022.257842](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(46).2022.257842)

11. Долженко Ю. В., Прищепа Б. А. Краніологія похованих у Римо-католицькому костелі св. Антонія міста Рівного XVI–XVII ст. *Археологічні студії Межибіж*. 2015. Вип. 4. С. 7–16.

12. Прищепа Б., Позіховський О., Ткач В., Чекурков В. Археологічні розкопки в центральній частині м. Рівне. *Археологічні дослідження в Україні. 2006–2007*. Київ: Академперіодика, 2009. С. 285–289.

13. Свєшніков І. Битва під Берестечком. Рівне: [б. в.], 2008. 304 с.

References

1. Biriulina, O. & Dolzhenko, Yu. (2014). Istoryko-anthropologichnyi narys pro pokhovanykh u krypti luts'koyi Khrestovozdvyzhens'koyi (Brats'koyi) tserkvy [Historical-anthropological essay about the buried in the crypt of the Lutsk Cross Exaltation (Fraternity) Church]. *Staryi Lutsk. Materialy X yuvileynoi naukovoyi konferentsiyi «Lyubartivski chytannya» prysvyachenoyi 585-y richnytsi Z'yizdu yevropeys'kykh monarkhiv u Lutsku – Old Lutsk. Materials of the X Jubilee Scientific Conference «Lyubart Readings» dedicated to the 585th anniversary of the Congress of European Monarchs in Lutsk*. Lutsk, 2014. P. 111–123 [in Ukrainian].
2. Biriulina, O. & Dolzhenko, Yu. (2014). Cialo moie grzeszne w cerkwi ma byc pogrzebione y pochowane: istoryko-anthropologichnyi narys pro pokhovanykh u krypti luts'koyi Khrestovozdvyzhens'koyi brats'koyi tserkvy [My Sinful Body is to be Buried and Interred in the Church: Historical-Anthropological Essay about those Buried in the Crypt of the Lutsk Cross Exaltation Fraternity Church]. *Zamojsko-Wolynskie zeszyty muzealne – Zamojsk-Volyn Museum Notebooks*. Zamosc – Luts'k. № VI. P. 35–52 [in Ukrainian].
3. Voytiuk, O.P. & Dolzhenko, Yu.V. (2020). Roboty u krypti rymo-katolyts'koho Blahovisnens'koho kostelu v selyshchi Klevan' [Works in the Crypt of the Roman Catholic Annunciation Church in the Village of Klevan]. *Naukovi zapysky Rivnens'koho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu – Scientific notes of the Rivne Regional Museum of Local Lore, XVIII*, 21–25 [in Ukrainian].
4. Denisova, R.Ya. (1977). Etnohenez latyshy (po dannym kraniolohii) [Ethnogenesis of the Latvians (Based on Craniology Data)]. Riga [in Russian]
5. Dolzhenko, Yu.V. (2014). Kraniolohiia pokhovanykh pid Kafedralnym kostelom Sv. Petra i Pavla u Luts'ku v XVII–XX st. [Craniology of Buried Humans Under St. Peter and Paul Cathedral in Lutsk in XVII–XX Centuries]. *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: istoriia – Scientific Notes of the Ternopil National Pedagogical University Named after Volodymyr Hnatiuk. Series: History, 2 (1)*, 7–25 [in Ukrainian].
6. Dolzhenko, Yu.V. (2015). Kraniolohichni materialy XV–XVI st. iz rozkopok s. Ratniv [Craniological Materials of the XV–XVI Centuries from the Excavations of the Village of Ratniv]. *Novi doslidzhennia pamyatok kozats'koyi doby v Ukrayini – New research of Monuments of the Cossack Era in Ukraine, 24*, 176–179 [in Ukrainian].
7. Dolzhenko, Yu.V. (2020). Cholovicha vybirka pokhovan' XVI–XIX st. terytorii Volyni (za danymy kraniolohii) [Male Sample of Burials of the 16th–19th Century from Volyn (according to Craniology)]. *Litopys Volyni – Chronicle of Volyn, 22*, 7–18. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.01> [in Ukrainian].
8. Dolzhenko, Yu. & Zlatohors'kyy, O. (2016). Antropolohichni materialy XIV–XV st. z rozkopok u s. Ratniv [XIV–XV Centuries' Anthropological Materials from Excavation in the Village of Ratniv]. *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriiia – Scientific Notes of the Ternopil National Pedagogical University Named after Volodymyr Hnatiuk. Series: History, 1 (4)*, 11–22 [in Ukrainian].
9. Dolzhenko, Yu. & Mazuryk, Yu. (2015). Kraniolohiia naseleння Luts'ka XVII–XX st. [Craniology of Lutsk' Population of XVII–XX Centuries]. *Ukrayinskyi istorychnyi zbirnyk – Ukrainian Historical Collection, 18*, 368–386 [in Ukrainian].
10. Dolzhenko, Yu.V. & Moizhes, V.V. (2022). Kraniolohiia ta statevo-vikova kharakterystyka pokhovan' druhoyi polovyny XIV–XVII st. z tserkvy Uzhhorods'koho zamku [Craniology and Sex-Age Characteristics of the Uzhhorod Castle Church Burials of the Second Half of 14th – 17th Centuries]. *Naukovyi visnyk Uzhhorods'koho universytetu. Serii «Istoriiia» – Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series «History», 1 (46)*, 228–264. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(46\).2022.257842](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(46).2022.257842) [in Ukrainian].
11. Dolzhenko, Yu.V. & Pryshchepa, B.A. (2015). Kraniolohiia pokhovanykh u Rymo-katolyts'komu kosteli sv. Antonii mista Rivnoho XVI–XVII st. [Craniology of Those Buried in the Roman Catholic Church of St. Anthony in Rivne of the XVI–XVII Centuries]. *Arkheolohichni studiyi Mezhybizh – Archaeological studies of Mezhybizh, 4*, 7–16 [in Ukrainian].
12. Pryshchepa, B. & Pozikhovs'kyy, O. & Tkach, V. & Chekurkov, V. (2009). Arkheolohichni rozkopky v tsentral'niy chastyni m. Rivne [Archaeological Excavations in the

Central Part of the City of Rivne]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukrayini. 2006–2007 – Archaeological research in Ukraine. 2006–2007*. Kyiv: Akadempriodyka. P. 285–289 [in Ukrainian].

13. Svyeshnykov, I. (2008). *Bytva pid Berestechkom [Battle of Berestechko]*. Rivne [in Ukrainian].

Dolzhenko Y.

PhD student of Nizhyn Mykola Gogol State University,
junior researcher of Institute of Archaeology,
National Academy of Sciences of Ukraine
yuriy_dolzhenko@ukr.net
orcid.org/0000-0001-9807-2835

Voitiuk O.

head of the department,
Rivne Regional Museum
djunua@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-5005-5921>

CRANIOLOGY OF THE BURIED IN THE CRYPT OF THE 17TH CENTURY ROMAN CATHOLIC ANNUNCIATION CHURCH IN THE VILLAGE OF KLEVAN

The article introduces new craniological data into scientific circulation, provides a general characterization of male and female burials from the village of Klevan in Volyn. Against the background of neighbouring ethnic groups of Ukraine and Eastern Europe, the distance between individual male skull series of the 14th –19th centuries is determined using multidimensional canonical and cluster analysis; the place of the buried in the crypt within the system of craniological types of Eastern Europe and the pheno-geographic anthropological zones of Ukraine is clarified. The anthropological materials of the 17th century are represented mainly by satisfactorily preserved skulls. Overall, the collection was and consists of 16 units, among them 10 male and six female skulls from the village of Klevan. The skulls were measured using a complete craniometric program with the standard methodology of R. Martin, according to which the numbering of features was indicated. Computer programs for implementing multidimensional analysis were created by B. O. and O. H. Kozintsev in 1991. The research is based on the principle of objectivity; general scientific (analysis and synthesis), anthropological, and statistical methods were used. According to the mean values of craniometric features, the male part of the series from the crypt can be attributed to the broad-headed Europid variant. The brachycranial broad-headed morphological variant predominates in the group. Overall, the male group belongs to the large Europid race with signs of certain minimal miscegenation, which manifested itself in the brachycranial index of the cranial vault. According to the average standard deviations of craniological features and their indices, the series is heterogeneous. Multidimensional canonical analysis revealed morphological and statistical similarity of the studied male united group of the 17th century from the village of Klevan to the urban series from Uzhhorod, the rural series from Ratne in Volyn, as well as to such series as Leimaņi and the Church of St. Mary Magdalene in Wrocław.

Key words: physical anthropology, Volyn, village of Klevan, Roman Catholic church, *Homo sapiens*, morphology, biological development, mammal, ethnic anthropology, phylogenetics, racial recognition, human anatomy.

*** Графічні рисунки створив та підготував
до друку Андрій Бардецький**

**Стаття до редакції надійшла 15.01.2024 року
Рецензія на статтю надійшла 30.01.2024 року**